
DOKUMENTY A MATERIÁLY

SLOVENSKO (1939 – 1945) V DOKUMENTOCH RUSKÝCH ARCHÍVOV*

VALENTINA V. MARJINA

MARJINA, V. V.: Slovakia (1939-1945) in documents in Russian archives. *Vojenská história*, 3.15, 2011, pp 142-156, Bratislava. The study of a prominent Russian historian, who deals with the history of Slovakia and Czechoslovakia for decades, has 20 pages. It analyzes the heuristic base coinciding with Slovakia in 1939-1945. This is a very valuable information about sources on the history of Slovakia, which are located in five central Russian archives (Archive of Foreign Policy of the Russian Federation (RF), Archive of the President of RF, Central Archive of Federal Security Service of RF, the Russian State Archive of socio-political history, Russia's State Military Archive). The study informs about the materials from which knowledge can be drawn to important events in Slovak history during World War II. The source base of Russian archives was very little used by Slovak historiography.

Military history. Slovakia. WW II. Slovakia (1939-1945) in documents in Russian archives.

„Slovensko medzi Sovietskym Zväzom a Nemeckom 1939 – 1945“. Tak možno konkretizovať geopolitické rozmiestnenie Slovenska v období vojny, prejednávajú ho v kontexte tematiky aktuálneho zasadnutia Slovensko-ruskej komisie. Berúc do úvahy podmienenosť termínov „Západ“ a „Východ“, je potrebné poznamenať, že v sovietskych dokumentoch pred a v čase druhej svetovej vojny sa pod „Západom“ chápali len západné štáty, tzv. západné demokracie (Anglicko, Francúzsko, USA). Popritom ani Nemecko, ani Taliansko a ani ich spojenci sa „Západom“ neoznačovali. Súčasne existovalo poňatie „západný front“ a „východný front“. Keby sa vychádzalo z terajšej predstavy o termínoch „Západ“ a „Východ“, tak Nemecko úplne zodpovedá chápaniu pojmu „Západ“ a ZSSR – „Východ“.

Daný prehľad nemá ambíciu celkového spracovania dokumentov o Slovensku v rokoch 1939 – 1945, ktoré sa nachádzajú v ruských archívoch. Autorka sa oboznámila len s časťou

---

* Príspevok bol pripravený pri príležitosti zasadnutia Komisie historikov SR a RF v Bratislave v dňoch 5.-7.10.2010.

archívov a len s časťou tam sa nachádzajúcich materiálov. Dôvodom je najmä skutočnosť, že široko otvorené dvere domácich (ruských) archívov na začiatku 90. rokov minulého storočia sa postupne začali pred výskumníkmi zatvárať, a dostať potrebné materiály bolo čoraz ťažšie. Okrem toho je zrejmé, že tak ako boli v sovietskej ére, tak aj v 90. rokoch a aj teraz existujú materiály s označením „tajné“ alebo „úplne tajné“. Ja pravdou, že viaceré z nich sa postupne odtajňujú, publikujú sa a stávajú sa dostupnými pre bádanie. Z pohľadu autorky sa na práci archívov negatívne odráža ich komercializácia a slabé technické vybavenie, čím sa otvára priestor pre voluntarizmus vo výbere a vydávaní potrebných materiálov. Avšak za posledných 20 rokov aj samotné archívy urobili veľa pre oboznámenie spoločnosti s dokumentmi, ktoré spravujú.¹ Hovoriac o programovom úsilí chápania historickej pravdy v ruskej historickej vede, ktoré sa vyprofilovalo v 90. rokoch 20. storočia, vedúci Federálnej archívnej agentúry (Rosarchiv) V. P. Kozlov napísal, že pre serióznych bádateľov výskum dokumentov a príprava ich publikácií „sa stali dôležitejšie, než príprava vlastných historických výskumov“.²

Spomeniem len niektoré dokumentačné publikácie, ktoré sa viažu k histórii druhej svetovej vojny a Veľkej vlasteneckej vojny. Domnievam sa, že pri rozbere témy daného náčrtu bude oboznámenie sa s nimi nepochybne užitočné. Podľa nás hĺbkový prienik do akejkoľvek témy, a, zvlášť, problematiky druhej svetovej vojny, nie je možný bez skúmania globálneho alebo aspoň európskeho politického kontextu. Popritom publikácie dokumentov, o ktorých sa budeme zmieňovať, poskytujú možnosť sledovať zvláštnosti zahraničnopolitického kurzu ZSSR, Nemecka, západných štátov, krajín antihitlerovskej koalície, vývoj udalostí na sovietsko-nemeckom („východnom“) a západnom fronte atď. Nepochybne všetko sa to odrážalo na vzťahoch vo vnútri trojuholníka ZSSR – Slovensko – Nemecko.

Začnem tým, že v 90. rokoch pokračovalo vydávanie dokumentov o zahraničnej politike ZSSR, prerušené v 70. rokoch kvôli nejasnosti, ako traktovať rok 1939. V tom čase posledný vydaný XXI. zväzok končil práve rokom 1938.³ Na Západe, ako aj v ZSSR, bolo známe, že existoval tajný protokol k Dohode o neútočení medzi ZSSR a Nemeckom z 23. augusta 1939 (tzv. pakt Molotov-Ribbentrop). Avšak priznať tento fakt vtedajšia sovietska vláda nechcela, a práve z tohto dôvodu bolo rozhodnuté pozastaviť vydanie dokumentov o zahraničnej politike ZSSR. Mlčanie pretrvalo poldruhadesaťročia a obnovilo sa až začiatkom 90. rokov už za novej vnútro politickej situácie vydaním XXII., XXIII. a XXIV. zväzku.⁴ V prvom z uvedených zväzkov boli zakotvené aj prepisy rokovaní sovietskeho vyslanca vo Veľkej Británii I. M. Majského s exprezidentom E. Benešom. Tieto materiály sú uvedené aj v nedávno vydanéj druhej knihe (časť 1.) denníka I. M. Majského z obdobia rokov 1939 – 1941. Ako dokumenty zahraničnej politiky ZSSR, tak aj Denník Majského je zaujímavý z pohľadu osvetlenia medzinárodných a sovietsko-britských vzťahov tej doby⁵

¹ Pozri napríklad: КОЗЛОВ, В. П. Проблемы доступа в архивы и их использования. In Новая и новейшая история, č. 5/2003; КОЗЛОВ, В. П. Об итогах и перспективах подготовки отечественных документальных публикаций. In Новая и новейшая история, č. 4/2006.

² КОЗЛОВ, В. П. От преодоления мифов истории к поискам реалий прошлого. In Новая и новейшая история, č. 1/009, s. 9.

³ *Документы внешней политики СССР. Т. XXI. 1 января – 31 декабря 1938 г.* Москва 1977.

⁴ *Документы внешней политики. Т. XXII. 1939 год. Кн. 1-2.* Москва 1992; *Документы внешней политики. Т. XXIII. 1940 – 22 июня 1941 г. Кн. 1.* Москва 1995; Кн. 2 (Ч. 1-2). Москва 1998; *Документы внешней политики. Т. XXIV. (22 июня 1941 г. – 1 января 1942 г.).* Москва 2000.

⁵ *Иван Михайлович Майский. Дневник дипломата. Лондон, 1934-1940. Кн. 2. Ч. 1 (1939-1941 гг.), Ч. 2 (1941-1943 гг.).* Москва 2009.

a, bezpochyby, dôležité pre výskum sovietsko-českých (-slovenských) vzťahov uvedeného obdobia. Taktiež bola vydaná dvojzväzková dokumentačná publikácia o medzinárodnopolitickej kríze rokov 1938 – 1939 obsahujúca veľké množstvo dokumentov z Archívu Ministerstva zahraničných vecí Ruskej federácie – AMZVRF (Archiv Ministerstva inostrannyh del Rossijskoj Federacii – А МИД РФ).⁶

Zvlášť je potrebné upozorniť na unikátnu sériu dokumentov *Ruský archív. Veľká vlastenecká vojna 1941 – 1945. Dokumenty a materiály*, vydávanie ktorej sa realizuje v Inštitúte vojenskej histórie Ministerstva obrany Ruskej federácie od roku 1993. Za posledných 20 rokov bolo vydaných niekoľko desiatok zväzkov, v ktorých je ozrejmená činnosť vyšších orgánov politického a vojenského vedenia krajiny, príprava a vykonanie vážnejších strategických operácií, organizácia, formy a metódy partizánskeho boja, osudy sovietskych a zahraničných vojenských zajatcov atď. Sú zaujímavé z viacerých uhlov pohľadu v súvislosti s otázkou sovietsko-československých vzťahov z obdobia vojny. Ako sa zdá, zvlášť zaujímavé sú zväzky, ktoré chronologicky mapujú obdobie konca vojny (1944 – 1945).⁷

Množstvo neznámych a menej známych dokumentov z rokov 1944 – 1945 je zakotvených aj v publikáciách o sovietskej politike v krajinách východnej Európy, vydaných Inštitútom slavistiky Ruskej akadémie vied.⁸ Veľký význam majú pre historikov dva zväzky materiálov k rokom 1940 – 1941, vydané v sérii *Rusko. XX storočie*. Obsahujú nielen (po prvýkrát publikované) politicko-diplomatické dokumenty, ale aj informácie rozvedky (medzi iným i zo Slovenska) a taktiež materiály, ktoré sa zaoberajú ozbrojenými silami a vojenským priemyslom ZSSR. V prílohách obsiahnutý materiál z rokov 1933 – 1940 je dôležitý pre zhodnotenie počiatočného obdobia druhej svetovej a Veľkej vlasteneckej vojny.⁹

Odtajnené a publikované sú aj niektoré dokumenty Politbyra Ústredného výboru Ruskej komunistickej strany (boľševikov) – ÚV RKS(b) a Ústredného výboru Všeľvazovej komunistickej strany (boľševikov) – ÚV VKS(b) v otázkach európskej politiky (1923 – 1939), ktoré sa chránili predtým pod označením najvyššej formy utajenia – „osobitný zväzok“. Spomenuté dokumenty odrážajú vývoj bilaterálnych vzťahov ZSSR s vedúcimi štátmi Európy a taktiež všeobecné tendencie sovietskej zahraničnej politiky, mechanizmy prijatia dôležitých zahraničnopolitických rozhodnutí atď.¹⁰

Nepochybne dôležitými pri skúmaní začiatočného obdobia vojny sú aj publikácie dokumentov o sovietsko-nemeckých vzťahoch v predvečer napadnutia ZSSR hitlerovským Nemeckom, ktoré obsahujú materiály nemeckých a ruských archívov, medziiným Ústredného

⁶ Год кризиса. 1938-1939: Документы и материалы. Т. 1-2. Москва 1990.

⁷ Русский архив. 14. Великая отечественная 3 (1). СССР и Польша: 1941-1945. К истории военного союза. Документы и материалы. Москва 1994; Русский архив. 14. Великая отечественная 3 (2). Красная Армия в странах Центрально, Северной Европы и на Балканах. Документы и материалы 944-1945 гг. Москва 2000; Русский архив. 23. Великая отечественная 12 (4). Генеральный Штаб в годы Великой отечественной войны. Документы и материалы 1944-1945 гг. Москва 2001.

⁸ Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953. Т. 1. 1944-1948 гг. Документы. Москва – Новосибирск 2000; Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953. Т. 1. 1944-1948. Документы. Москва 2000.

⁹ 1941 год. Документы. Кн. 1-2. Москва 1998.

¹⁰ Политбюро ЦК РКП(б) – ЦК ВКП(б) и Европа: Решения «особой папки» 1923-1939. Москва 2001.

archívu Federálnej bezpečnostnej služby Ruskej federácie – ÚAFBSRF (Central'nyj archiv Federal'noj služby bezopasnosti Rossijskoj Federacii – ЦА ФСБ РФ).¹¹

V prípade práce spravodajských agentúr je mimoriadne zaujímavou publikácia viacväz-
kového diela *Orgány štátnej bezpečnosti vo Veľkej vlasteneckej vojne*,¹² ktoré bolo vydané
v 80. rokoch 20. storočia v nevel'kom náklade pre služobné účely. ÚAFBZRF sprístupnil na
publikovanie aj viacero iných dokumentov,¹³ vrátane hlásení rozvedky a kontrarozvedky
o prípravách hitlerovskej agresie proti ZSSR (materiály Národného komisariátu štátnej bez-
pečnosti – NKGB a Národného komisariátu vnútra – NKVD).¹⁴ Očakáva sa aj publikovanie
novej série dokumentov ÚAFBZRF, pripravených k 70. výročiu podpísania paktu Molotov-
-Ribbentrop. Vzhľadom na televíznu propagáciu však zastávame názor, že nič zásadne nové
z hľadiska výsledku výskumu problematiky neprinesú, akurát do obrazu medzinárodných
vzťahov tohto obdobia vnesú viac pompézosti. V ostatnom období boli zverejnené aj do-
kumenty z Archívu J. V. Stalina týkajúce sa jeho vzťahov s orgánmi Štátnej bezpečnosti.¹⁵

Nepochybný záujem pre bádateľov histórie druhej svetovej vojny predstavuje publikácia
dokumentov Kominterny. V rade zborníkov k tejto téme bolo poukazané nielen na vzťahy
Výkonného výboru Kominterny so zahraničnými komunistickými stranami, ale aj rozhod-
ujúci vplyv sovietskeho vedenia na politiku Komunistickej internacionály. Publikované boli
nariadenia a rezolúcie Kominterny, denníky jej vedúceho G. Dimitrova, korešpondencia
členov najvyššieho sovietskeho vedenia v súvislosti s činnosťou Kominterny.¹⁶ Okrem toho
boli pripravené dokumentačné náčrty histórie Kominterny¹⁷ a jej spravodajskej činnosti.¹⁸

Heuristická báza výskumov druhej svetovej vojny sa rozšírila vďaka publikovaniu me-
moárov a denníkov hlavných štátnych a vojenských činiteľov tohto obdobia. Vyšli reedície
dobře zdokumentovaných memoárov náčelníka Generálneho štábu Červenej armády S. M.
Štemenka (práve druhá kniha sa medziiným zaoberá prípravami a priebehom Duklianskej
operácie z hľadiska účasti Červenej armády v nej)¹⁹. V spomienkach hlavného veliteľa
Vojenských vzdušných síl ZSSR A. J. Golovanova sa nachádza materiál o činnosti strate-
gického letectva v časoch poskytnutia pomoci Slovenskému národnému povstaniu (SNP),

¹¹ Pozri napríklad: *Оглашению подлежит: СССР – Германия 1939-1941. Документы и материалы*. Сост. Ю. Фельштинский. Москва 1991; «...Уничтожить Россию весной 1941 года» (А. Гитлер, 31 июля 1940 г.). *Документы спецслужб СССР и Германии 1937-1945 гг.* Сост. В. П. Ямпольский. Москва 2005.

¹² *Органы государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне: сборник документов. Т. 1. Накануне. Кн. 1-2.* Москва 1995; *Т. 2. Начало. 22 июня – 31 декабря 1941 г. Кн. 1-2.* Москва 2000; *Т. 3. Кн. 1. Крушение блицкрига. 1 января - 30 июня 1942 г.; Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля – 31 декабря 1942 г.* Москва 2003.

¹³ Pozri: НИКИФОРОВ, Ю. А.: Ук. Соч, s. 150, p. 7.

¹⁴ *Секреты Гитлера на столе у Сталина.: Разведка и контрразведка о подготовке германской агрессии против СССР. Март-июнь 1941 г. Документы из Центрального архива ФСБ России.* Москва 1995.

¹⁵ *Лубянка: Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти.* Москва 2004; *Лубянка: Сталин и НКВД-НКГБ-ГУКР «Смерш». 1939-март 1946.* Москва 2006.

¹⁶ *Коминтерн и Вторая мировая война. Ч. 1. До 22 июня 1941 г.* Москва 1994; *Ч. 2. После 22 июня 1941 г.* Москва 1998; *Коминтерн и идея мировой революции: Документы.* Москва 1998; *Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 г.: Документы.* Москва 2004.

¹⁷ *История Коммунистического интернационала. 1919-1943 г.* Москва 2002.

¹⁸ ЛИНДЕР, И. Б. – ЧУРКИН, С. А. *Красная паутина: Тайны разведки Коминтерна. 1919-1943.* Москва 2005.

¹⁹ ШТЕМЕНКО, С. М. *Генеральный штаб в годы войны. В 2-х книгах.* Москва 1989.

uvedené sú aj početné úryvky z priamych hlásení Stalinovi vrátane dátumov, počtov letov, dopravených alebo nedopravených (z tej či inej príčiny) nákladov a ľudí.²⁰

Publikované a preložené do ruštiny sú aj denníky ministra propagandy tretej ríše J. Goebbelsa, spomienky ministra zahraničných vecí Nemecka J. Ribbentropa, náčelníka štábu najvyššieho veliteľstva Wehrmachtu W. Keitela.²¹ Tieto vydania poskytujú materiál pre ďalšie úvahy a spravenie politiky hitlerovského Nemecka v predvečer a v počiatočnej fáze druhej svetovej vojny.

Pozornosť púta aj skutočnosť, že sa v poslednom čase ruská televízia upriamila na vytvorenie a vysielanie dokumentárnych filmov vrátane tých o vojne. Odlišujú sa úrovňou a kvalitou, často vyvolávajú veľa otázok a nárek odborníkov, popritom sa tešia obľube a lákajú pozornosť publika. Z množstva takýchto filmov je potrebné upozorniť na viacdielny film *Druhá svetová vojna*, ktorý bol vytvorený televíznym štúdiom St. Peterburgu a vysielal sa týždenne na kanáli „Rusko“ takmer v priebehu celého roka 2005 a bol sprevádzaný odbornými komentármi peterburských historikov. Ako sa zdá, najúspešnejšími boli epizódy venované rokom 1939 – 1941, v ktorých boli predstavené viaceré predtým neznáme kino- a fotodokumenty. Pritom slabo bolo zastúpené Slovenské národné povstanie z roku 1944. Prednedávnom, 17. decembra 2009, sa na kanáli TV CENTR vysielal dokumentárny film známeho ruského žurnalistu L. Mlečina o histórii národných zrád pod názvom *Zradcovia. Nobelova medaila pre ministra Goebbelsa*. Súčasťou filmu bola história vzniku Slovenského štátu a osobnosť jeho prezidenta J. Tisa. Podobne ako v iných filmoch L. Mlečina, aj tu bolo predstavených viacero fotodokumentov (mediálnym zachytávacích Tisa). Z pohľadu autorky však slabou stránkou filmu bola neznalosť novších poznatkov výskumu tejto problematiky zo strany tvorcov filmu, vrátane prác ruských historikov, čo sa aj premietlo v príslušnom komentári.

Vzhľadom na vyššie uvedené, možno konštatovať, že za posledné dve desaťročia bolo vedeckej obci v Rusku poskytnutých veľké množstvo nových dokumentačných materiálov, ktoré umožňujú z iného zorného uhla sa pozerat' na udalosti druhej svetovej vojny, než predtým, spresniť a kardinálne prehodnotiť existujúce pohľady v sovietskej historiografii.

Prechádzajúc k meritu predmetnej témy je potrebné uviesť, že autorka vychádzala z materiálov piatich ruských archívov, a to: Archív zahraničnej politiky Ruskej federácie – AZPRF (Archiv vnešnej politiki Rossijskoj Federacii – ABП PФ); Ruský štátny archív sociálno-politických dejín – RŠASPD (Rossijskij gosudarstvennyj archiv social'no-političeskoj istorii – PГACПИ), predchodcami ktorého boli Ústredný stranický archív – ÚSA (Central'nyj partijnyj archiv – ЦПА) a Ruské centrum ochrany a štúdia dokumentov najnovšej histórie – RCOŠDNI (Rossijskij centr chranenija i izučenija dokumentov novejšej istorii RCChIDNI – PЦXИДНИ); Archív prezidenta Ruskej federácie – APRF (Archiv prezidenta Rossijskoj Federacii – AP PФ); Ruský štátny vojenský archív – RŠVA (Rossijskij gosudarstvennyj vojskij archiv – PГBA), presnejšie fondy, ktoré mu odovzdalo Centrom ochrany historicko-dokumentačných kolekcii – CPHDK (Centr chranenia istoriko-dokumentaľnych kolekcij – ЦХИДК), v ktorom boli koncentrované trofejné a niektoré iné

²⁰ ГОЛОВАНОВ, А. Е. *Дальняя бомбардировочная...* Москва 2003.

²¹ АГАПОВ, А. Б. *Дневники Йозефа Геббельса: Прелюдия «Барбароссы»*. 2-е изд. Москва 2004; РИББЕНТРОП, И. фон.: *Между Лондоном и Москвой: Воспоминания и последние записи*. Москва 1996; КЕЙТЕЛЬ, В. *12 ступенек на эшафот...* Ростов на Дону 2000.

dokumenty; Ústredný archív Federálnej bezpečnostnej služby Ruskej federácie.²²

Začnem Archívom zahraničnej politiky Ruskej federácie. V septembri 1939 boli ustanovené diplomatické vzťahy medzi ZSSR a Slovenskom, ktoré fakticky znamenali odklon od predošlého neuznania rozdelenia Československa Moskvou, vyhláseného v sovietskej nóte Nemecku 18. marca 1939. V archíve sa nachádza F. Ďurčanským podpísané oficiálne upovedomenie sovietskej vlády o vzniku Slovenského štátu, poslané poštou, ktoré Moskva na začiatku ignorovala. Ustanovenie diplomatických vzťahov ZSSR so Slovenskom bolo už v súlade s novým sovietskym zahraničnopolitickým kurzom „priateľstva“ s Nemeckom, načrtnutom v pakte Molotov-Ribbentrop 23. augusta 1939.

Svojho času sovietsko-slovenské vzťahy obdobia rokov 1939 – 1941 vypadli z pozornosti sovietskych a československých historikov z čisto ideologických dôvodov. V sovietskej literatúre sa buď vôbec hanblivo zamlčoval fakt ustanovenia diplomatických vzťahov ZSSR s klérofašistickým (podľa dobovej terminológie) Slovenským štátom alebo, v lepšom prípade, jednoducho a bez vysvetlení sa konštatovala existencia týchto vzťahov. V československej historickej vede ešte v 50. rokoch 20. storočia sa vytvoril ideologický mýtus vysvetľujúci a ospravedlňujúci diplomatické uznanie Slovenska za nezávislý štát zo strany Sovietskeho zväzu. ZSSR akoby pristúpil k tomuto kroku v záujme poskytnutia pomoci slovenským komunistom v ich boji proti ustanovenému režimu; a slovenská vláda napriek svojmu želaníu bola nútená ustanoviť vzťahy so ZSSR pod tlakom pracujúcich a požiadaviek komunistickej strany.

Dokumenty AZPRF rozhodne vyvracajú všetky tieto „výmysly“ historiografie komunistického obdobia. Existujúci materiál celkom vierohodne umožňuje rekonštruovať sovietsko-slovenské vzťahy v rokoch 1939 – 1941, približuje, ako sovietska diplomacia hodnotila politiku Nemecka vo vzťahu k Slovensku, vysvetľuje, akú rolu hralo Slovensko v sovietsko-nemeckých vzťahoch tej doby a ako sa tie extrapolovali na sovietsko-slovenské vzťahy. Dokumenty odzrkadľujú pozíciu vlády ZSSR, ktorá, ako sa zdá, bez zbytočnej váhavosti išla na ustanovenie oficiálnych vzťahov so Slovenskom. Iniciatíva tohto aktu vychádzala zo slovenskej strany zrejme po odsúhlasení a na pokyn Berlína. Spolu s tým dokumenty svedčia aj o postupnom sťažení činnosti československej politickej reprezentácie na čele so Z. Fierlingerom, ktorá prestala existovať v decembri roku 1939.

„Brána na Balkán“, „okno do juhovýchodnej Európy“ – takto zhodne pomenovali Slovensko nemeckí a sovietski diplomati, čo v podstate aj určovalo záujem Nemecka a ZSSR v posilnení svojich pozícií v tomto kvázi samostatnom štáte v rokoch 1939 – 1941. Zrejme pod vplyvom situácie v septembri 1939 malo Nemecko záujem o znormlizovanie sovietsk-

²² Informácie o využitých dokumentoch a odkazoch na príslušné archívy pozri v publikovaných prácach autorky, konkrétne: MARJINOVÁ, V. „Brána na Balkán“. Slovensko v geopolitických plánech SSSR a Nemecka v letech 1939-1941. In *Soudobé dějiny*, č. 6/1994; Советский Союз и Словацкое национальное восстание. Документы из Архива Президента Российской Федерации. Предисловие и комментарии В.В. Марьиной. In *Новая и новейшая история*, č. 5 a 6/1996; MARJINA, V. Väzeň butyrskej cely F. Catloš. In *Historický časopis*, č. 4/1997; MARJINOVÁ, V. Sovětští a československé komuniste v letech 1945-1948 (Od důvěry k podezřivosti). In *Soudobé dějiny*, č. 3-4/1997; MARJINA, V. Sovietski a československi komunisti na prahu míru: vypracovanie spoločného politického algoritmu d rokov 1944-1945. In *Historický časopis*, č. 4/1998; *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939-1941 гг. (Глава 4. Словакия в политике СССР и Германии)*. Москва 1999; *Чехия и Словакия в XX веке. Очерки истории. В 2-х книгах. Кн. 1.* Москва 2005, s. 346-427; *Советский Союз и чехо-словацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939-1945 гг. В 2-книгах. Кн. 1. 1939-1941 гг.* Москва 2007, *Кн. 2. 1941-1945 гг.* Москва 2009.

sko-slovenských vzťahov v uznaní Slovenska zo strany ZSSR de jure, keďže to fakticky znamenalo revíziu sovietskej pozície v československej otázke a bolo ukazovateľom upevnenia kurzu Moskvy v snahe posilnenia sovietsko-nemeckých vzťahov. Zároveň si však Berlín neželal posilnenie vplyvu ZSSR na Slovensku, a to nie bezdôvodne, predpokladajúc, že tu existujú tradičné rusofilské nálady.

V tej dobe najvplyvnejšia časť slovenskej vlády sa snažila o vytvorenie protiváhy voči stále narastajúcemu a v podstate monopolnému vplyvu Nemecka na Slovensko, a mala záujem o oficiálne uznanie zo strany ZSSR. Slovenský minister zahraničia Ďurčanský – vzdelený a ambiciózny majúci veľký vplyv na J. Tisa, no zároveň málo skúsený v politike – spolu so skupinou mladých politikov podľahli ilúzii, že Slovenský štát vzniknutý z milosti Nemecka, použijúc pre krajiny východnej Európy tradičnú taktiku lavírovania, môže dosiahnuť istý stupeň samostatnosti – balansovaním medzi štátmi ašpirujúcimi upevniť si pozície v tomto regióne, predovšetkým Nemeckom a ZSSR – a nájsť spôsob, ako prežiť.

Napokon aj pre Moskvu bol tento krok výhodný – poskytoval možnosť (prinajmenšom teoretickú, očakávanú) postaviť sa proti posilneniu pozícií Nemecka v regióne, ktorý nebol ZSSR ľahostajný z hľadiska uplatnenia svojich záujmov. Ustanovenie diplomatických vzťahov so Slovenskom bolo znakom aktivizácie sovietskej politiky v juhovýchodnej Európe, za Karpatmi a na Balkáne.

V AZPRF existujú dokumenty o prípravách výmeny diplomatických predstaviteľov medzi ZSSR a Slovenskom: charakteristika slovenského vyslanca F. Tisa, ktorý pricestoval do Moskvy v decembri 1939; informácie o jeho oficiálnych stretnutiach s vedením Národného komisariátu zahraničných vecí (NKZV) ZSSR; o vymenovaní mladého (mal 33 rokov) diplomata G. M. Puškina za vyslanca na Slovensko. Zvláštny záujem z pohľadu skúmanej problematiky o stave a vývoji sovietsko-slovenských a slovensko-nemeckých vzťahov v roku 1940 – v prvej polovici roku 1941 predstavujú jeho denníky, ktoré viedol od februára 1940, po príchode do Bratislavy. Jeho informačné správy, „zvodky“, charakteristiky posielané do NKZV ZSSR, sa vyznačovali analytickosťou a vlastným pohľadom na viaceré záležitosti, aj keď, samozrejme, neprekračovali medze určené sovietskym zahraničnopolitickým kurzom. V denníku diplomata sú priblížené stretnutia a besedy so slovenskými politickými dejateľmi (J. Tiso, F. Ďurčanský, V. Tuka, F. Čatloš, A. Mach atď.) a s diplomatickými predstaviteľmi iných štátov akreditovaných na Slovensku, zvlášť s nemeckými – G. Bernardom, M. Killingerom, H. E. Ludinom.

Všetkými dokumentmi tykajúcich sa sovietsko-slovenských kontaktov v prvej polovici roka 1940 sa vinú dve línie: po prvé, vývoj ekonomických vzťahov medzi oboma krajinami; po druhé, snaha Slovákov primäť ZSSR k poskytnutiu pomoci v teritoriálnych nárokoch voči Maďarsku, čiže vo veci návratu území, ktoré boli Maďarsku odstúpené v dôsledku prvej Viedenskej arbitráže (juh Slovenska) a boli obsadené v období rozpadu Československa a vzniku Slovenského štátu (východná časť Slovenska). V tomto zmysle Slováci opätovne a dôrazne nastoľovali myšlienku pričlenenia „Karpatskej Ukrajiny“ k ZSSR, a tým zároveň ustanovenia bezprostrednej sovietsko-slovenskej hranice. V tej dobe však uvedenú otázku Moskva pokladala za neaktuálnu.

V Puškinových denníkoch sa veľa pozornosti venovalo vývoju krízy v slovenskej vláde, spojenej s nespokojnosťou pronemeckej skupiny V. Tuku a A. Macha ohľadne spomaleného procesu zblíženia Slovenska s Nemeckom, možného upevnenia sovietskeho vplyvu, vzráhajúcich sa rusofilských a slovanofilských nálad v krajine za súčasného zvýšenia kritického vzťahu k politike Berlína. Nové tendencie vzťahu Nemcov k Slovensku, ktoré sa výrazne prejavili po porážke Francúzska, sa rýchlo prejavili na sovietsko-slovenských vzťahoch, brzdiac a priostrujúc ich vývoj. Vedenie Slovenska si už zreteľne uvedomilo, že

sa plachty ich politiky môžu nafukovať výhradne nemeckým vetrom, a ukončili zahrávanie sa s Moskvou. Že Slovensko je zónou nemeckých záujmov, Puškinovi priamo vyjaviť Killinger. V slovenskej vláde boli následne posilnené pozície pronemeckých elementov. Nová Hitlerova garnitúra sa aktívne podieľala na priblížení slovenského režimu k nemeckému.

Denníky Puškina a ďalších pracovníkov sovietskej misie na Slovensku svedčia o tom, že od augusta 1940 Nemecko začalo aktívne prispôbovať územie krajiny svojim vojenským plánom: vznikali nové letiská, budovali sa nové a rekonštruovali sa staré cesty i železničné trate; stavali sa nové a obnovovali sa staré mosty; tvorili sa vojenské opevnenia na severe a východe štátu; zakladali sa objekty vojensko-strategického charakteru. Podľa definície NKZV ZSSR Slovensko začalo hrať rolu bezvýhradného „nemeckého predmostia v juhovýchodnej Európe“. Podľa Puškinových vedomostí na Slovensku otvorene prebiehali „seriózne prípravy vojenského poriadku“, ktoré boli zvlášť zjavné vo východoslovenskom regióne, kde sa vytvorilo centrum „pre organizáciu činnosti proti Sovietskemu zväzu“.

Ako svedčia dokumenty, v druhej polovici roka 1940 sa obnovili sovietsko-slovenské obchodné rokovania, ktoré sa skončili podpísaním obchodnej zmluvy 6. decembra 1940 a boli oboma stranami ratifikované v januári 1941. Avšak táto zmluva sa fakticky nerealizovala kvôli prerušeniu diplomatických vzťahov Slovenska so ZSSR 22. júna 1941. V prvej polovici roka 1941 sa naplno menilo poslanie Slovenska z „okna do juhovýchodnej Európy“ na dôležité „predmostie“ realizácie hitlerovských plánov prepadnutia Sovietskeho zväzu. Svedčia o tom viaceré fakty zafixované v materiáloch sovietskej misie. Do tohto času sa Nemcom podarilo ukázať Moskve na jej viac ako skromnú rolu v slovenských veciach. V tom čase Slovensko, ktoré sa pridalo k Paktu troch, zahraničnopoliticky šlo naplno v línii záujmov Nemecka.

Popritom vo svojej správe (zvodke) za rok 1940 Puškin napísal: „*Slovensko predstavuje pre nás veľký záujem. Na Slovensku musíme sledovať všetky prípravy Nemcov a ich činnosť na Balkáne. Zatiaľ je pre nás Slovensko len pozorovateľnou.*“ Takouto „pozorovateľnou“ krajina zostávala pre ZSSR aj v celom priebehu prvej polovice roka 1941. Puškin hlásil do Moskvy šíriace sa tu fámy o skorom prepadnutí Sovietskeho zväzu Nemeckom. Popritom alibisticky podotýkal, že týmto príliš neverí. Svedčí to o politickej angažovanosti sovietskeho diplomata a jeho neželaní (strachu) priznať očividné fakty a náležitým spôsobom ich vyhodnotiť. Takáto pozícia bola v tom čase typická nielen pre mladého diplomata Puškina, ale, napríklad, aj celkom skúseného vyslanca v Londýne I. M. Majskeho, ktorý ešte 21. júna 1941 telegrafoval NKZV, že nemecký útok na ZSSR pokladá za nepravdepodobný.²³

Spravodajské informácie odosielané Puškinom do Moskvy obsahujú veľmi zaujímavé charakteristiky viacerých slovenských politických činiteľov, ktoré sú v porovnaní s neskorším sovietskym hodnotením a charakterizáciou veľmi podrobné a všeobsiahle.²⁴ V archíve sa nachádza materiál o odvolaní slovenského vyslanca F. Tisa zo ZSSR, menovaní nového vyslanca J. Šimka (v Moskve od 2. júna 1941), jeho oficiálnych stretnutiach s hlavnými predstaviteľmi NKZV ZSSR, rokovaní s Molotovom 23. júna 1941 v súvislosti s preruše-

²³ Pozri: ВИШЛЁВ, О. В. Накануне 22 июня 1941 г.: Документальный очерк. Москва 2001, s. 51.

²⁴ Pozri: МАРЬИНА, В. В. Советские дипломаты и словацкие политические деятели. 1939-1941 гг. По материалам Архива МИД РФ. In *Новая и новейшая история*, č. 1/2008, s. 49-68; МАРЬИНА, В. В.: Словакия и словацкие политики глазами советских дипломатов. 1940-1941 гг. In *Русские и словаки в XIX-XX веках: конфликты, взаимодействие, стереотипы. Материалы Международной научной конференции, приуроченной ко Второму заседанию Комиссии историков России и Словакии (Москва, 2-4 октября 2007 г.)*. Москва – Йошкар-Ола, 2007. s. 141-151.

ním diplomatických vzťahov Slovenska so Sovietskym zväzom a jeho vstupom do vojny na strane Nemecka. V informáciách sovietskeho diplomata S. A. Afanasieva sa opisujú pogromové činnosti pronemecky naladeného davu vo vzťahu k sovietskej misii v Bratislave 22. a 23. júna 1941.

Ďalšie materiály (kontinuálne do jesene 1944, čiže vypuknutia SNP) pôvodom zo Slovenska a týkajúce sa situácie v krajine, autorka v AZPRF nenašla. Všetky tu sústredené vedomosti o udalostiach na Slovensku pochádzajú hlavne od Beneša z Londýna. Slovensko sa zapojilo do druhej svetovej vojny na strane tretej ríše a jeho vojenské jednotky boli organizačnou súčasťou Wehrmachtu ako bojové, tak aj ochranné zložky. Slovensko bojovalo na sovietsko-nemeckom fronte od prvých dní vojny. Popritom spojenci v antihitlerovskej koalícii formálne neuznávali Slovensko za bojujúci štát, ako sa toho domáhal aj Beneš, ktorý stál na čele boja za obnovenie Československa v predmníchovských hraniciach a bol nimi uznaný za platného prezidenta ČSR. V súlade s interpretáciou medzinárodného práva Benešom a spojencami Československo naďalej existovalo, hoci jeho faktické ustanovenie v predmníchovských hraniciach západní spojenci negarantovali, pokladajúc túto otázku za vec povojnového mierového usporiadania. Sovietsky zväz, ktorý sa nezúčastnil Mníchova, už na jeseň 1941 vyhlásil svoju pripravenosť priznať predmníchovské hranice obnovenej ČSR, čím si získal náklonnosť Beneša.

Slovensko a Slováci sú v dokumentoch AZPRF (po 22. júni 1941) spravidla zahrnutí do spoločnej čs. problematiky. V archíve sa nachádza dostatočné množstvo materiálov o obnovení diplomatických vzťahov medzi ZSSR a ČSR, o príchode do Moskvy najprv splnomocnenca, neskôr vyslanca Z. Fierlingera, o jeho stretnutiach so sovietskymi diplomatmi a hlavnými predstaviteľmi štátu (vrátane národného komisára zahraničných vecí V. M. Molotova) v Moskve a Kujbyševu, kam bol na jeseň 1941 evakuovaný diplomatický zbor. Taktiež o ochote Beneša navštíviť ZSSR, o jeho rozhovore s Molotovom 9. júna 1942 pri príležitosti jeho návštevy Veľkej Británie, v súvislosti s uzavretím sovietsko-britskej spojeneckej dohody, o stretnutiach sovietskeho vyslanca pri spojeneckých vládach v Londýne A. J. Bogomolova s československými politickými činiteľmi v Londýne, o formovaní československých vojenských jednotiek v ZSSR, o sovietskej pozícii v otázke založenia československo-poľskej federácie po vojne, o peripetiách príprav Benešovej návštevy Moskvy v súvislosti s uzatvorením sovietsko-československej dohody, o stretnutiach a rozhovoroch československého prezidenta so sovietskymi politickými a spoločenskými činiteľmi v decembri 1943 v ZSSR. Podrobne zaznamenané boli aj jeho rozhovory s Molotovom, memorandá o hospodárskej a vojenskej spolupráci v časoch vojny a po nej (v preklade do ruského jazyka), ktoré navrhol sovietskemu vedeniu, a taktiež návrh týkajúci sa povojnového vysídlenia nemeckej a maďarskej menšiny z ČSR. Zachoval sa aj podrobný materiál o Benešovej návšteve Vseslovanského komitétu, ním otvorených otázkach a jeho pozíciách. Bohužiaľ, nepodarilo sa nájsť žiadne materiály o stretnutiach a rozhovoroch Beneša so Stalinom (tie zostali len v súčasnosti publikovaných československých dokumentoch).

Existujú niektoré materiály o prípravách a podpísaní sovietsko-československej Dohody o vzťahoch medzi Sovietskym hlavným veliteľom a československou administráciou po vstupe sovietskych vojsk na územie Československa 8. mája 1944. Text tejto dohody, pripravený československou stranou a prijatý prakticky bez zmien sovietskym vedením, bol podľa autorky nedokonalý a poskytoval možnosť obom stranám tlmočiť ho vo vlastný prospech, čo v procese jeho praktickej realizácie aj viedlo k množstvu ťažkostí a komplikácií v sovietsko-československých vzťahoch.

Zrejme v AZPRF existujú aj materiály týkajúce sa Slovenského národného povstania v roku 1944 a postojov ZSSR k nemu, avšak autorka sa s nimi neoboznámila, keďže mala k dispozícii dokumenty k tejto otázke z APRF, o ktorých sa zmieňuje ďalej v texte.

V dokumentoch AZPRF našla svoje odzrkadlenie aj problematika Podkarpatskej Rusi (Zakarpatska): udalostí, ktoré sa tu odohrali na jeseň 1944, činnosť velenia 4. frontu, aktivity čs. vládnej delegácie na čele s F. Němcem, pozícia sovietskeho vedenia v otázke pripojenia Podkarpatskej Rusi (Zakarpatska) k ZSSR (USSR) – záznamy rozhovorov Molotova s Fierlingerom, Němcem a inými v tejto otázke v decembri 1944), list Stalina Benešovi (a jeho odpoveď) v predmetnej veci.²⁵

Materiály AZPRF odrážajú aj ťažkosti, ku ktorým došlo v sovietsko-československých vzťahoch v poslednej etape vojny v súvislosti s uznaním dočasnej poľskej vlády (na čo naliehala Moskva), ktoré bez splnenia predbežných podmienok zo strany Poliakov (súhlas na návrat Těšínska) sa Beneš neponáhlal akceptovať. Pod tlakom Moskvy musel v konečnom dôsledku prezident ustúpiť.

Porovnateľne veľké množstvo dokumentov sa týka druhej Benešovej návštevy (v časoch vojny) ZSSR v marci 1945. Ide o podrobné prepisy jeho dvoch stretnutí s Molotovom, „tajný list“ Beneša ohľadom pripojenia Podkarpatskej Rusi (Zakarpatska) k ZSSR (USSR), projekt programu československej vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, pripraveného Zahranickým byrom KSC, s pripomienkami V. A. Zorina (čerstvo menovaného sovietskeho veľvyslanca v ČSR) a príspevkami Molotova priamo v texte projektu. Prvé hlásenia Zorina po odlete československej vlády sformovanej v Moskve na Slovensko obsahujú informácie o jeho príchode do Košíc, stretnutiach, uvítaniach, náladách. Cyklus Zorinových zápisov sa vzťahuje k jeho rokovaniam s československými (českými a slovenskými) politikmi v apríli – máji 1945. Opätovne je potrebné zdôrazniť, že v dokumentoch AVPRF, ktoré sa týkajú obdobia po ukončení diplomatických vzťahov ZSSR so Slovenskom a jeho vstupe do vojny na strane Nemecka, sa slovenská problematika rieši len v československom kontexte.

Je nutné sa zmieniť aj o autorkou nájdenom dokumente v AZPRF, ktorý zrejme zaujme ako slovenských archivárov, tak aj bádateľov. Ide o Správu vedúceho 4. európskeho oddelenia NKZV ZSSR A. N. Abramova pre M. G. Gribanova z 15. augusta 1945, v ktorej je uvedené: „*V súlade s príkazom s. Vyšinského z 30. mája t.r. politarchív, pri pomoci s. Zajceva, uskutočnil predbežný prehľad archívnych materiálov Tisovej vlády (Slovensko), vyhotovil stručný register dokumentov a vniesol svoj návrh na schválenie s. Vyšinského pre ďalšiu prácu s uvedeným materiálom. Týmto spôsobom je táto otázka neuzavretá a potrebuje príslušné inštrukcie zo strany s. Vyšinského.*“²⁶ Ako sa ďalej riešila otázka archívu, sa autorke vypátrať nepodarilo. Istotne akési nariadenia vtedajšieho zástupcu národného komisára zahraničných vecí A. J. Vyšinského postúpili. Zrejme archív alebo jeho istá časť boli odovzdané Prahe koncom roka 1946 – začiatkom roka 1947, čiže v čase príprav procesu s J. Tisom. Je možné aj to, že sa uvedené materiály nachádzajú vo fondoch jedného z ruských archívov. Pravdepodobne by to mohol byť ten istý AZPRF alebo RŠVA, ÚAFBSRF či Štátny archív Ruskej federácie – ŠARF (Gosudarstvennyj archiv Rossijskoj federacii – ГА РФ).

Teraz o autorke známych materiálov Archívu prezidenta Ruskej federácie. Dokumenty archívu, týkajúce sa Slovenského národného povstania z roku 1944 a postoja ZSSR k nemu, boli nadobudnuté akademikom G. N. Sevost'janovom a odovzdané autorke na publikovanie v časopise *Nové a najnovšie dejiny*. Podľa rozhovoru s pracovníkom archívu, ktorý vyhľadával materiál, našiel všetky podstatné dokumenty, ktoré sa akokoľvek dotýkajú vyššie uvedeného problému.

²⁵ Bližšie pozri: МАРЬИНА, В. *Закарпатье (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939-1945 гг. Документальный очерк*. Москва 2003.

²⁶ АВП РФ Ф. 0138. Опись 26. Папка 132. Дело 10. Л. 130.

Dejiny Slovenského národného povstania viac ako šesťdesiat rokov pútajú pozornosť výskumníkov, a záujem o túto problematiku neprestáva, a to bez ohľadu na množstvo publikovaných prác a dokumentov k téme. Svoj podiel na výskume problematiky postoja ZSSR k Povstaniu majú aj dokumenty APRF. Je potrebné upozorniť, že historiografia sovietskej komunistickej epochy v zásade poskytla správnu odpoveď na otázku postoja Sovietskeho zväzu, jeho štátneho, politického a vojenského vedenia k Povstaniu. Skúmajúc slovenské udalosti cez prizmu vlastných strategických – dlhodobu národno-štátnych a v tú dobu aj triednych – a taktiež taktických záujmov v strednej Európe, si Moskva uvedomila politický a vojenský význam Povstania a prijala riešenie na jeho podporu. Sovietske vedenie ocenilo aj vplyv SNP na nasledujúci priaznivý vývoj udalostí v obnovenej ČSR pre ZSSR a jeho úlohu v približujúcom sa krachu nacistického Nemecka i jeho satelitov. Mimoriadne dôležitým pre Moskvu sa ukazoval ten fakt, že sa na prípravách Povstania aktívne podieľali komunisti, ktorí sa usilovali o jeho vedenie. Všetko to vplývalo aj na rozhodnutie sovietskeho velenia poskytnúť pomoc povstalcovi – vojenskú, materiálnu, politickú a morálnu podporu.

Avšak stále zostávajú niektoré nejasnosti v skúmaní tejto otázky – svojho druhu „biele miesta“. Napríklad sa to týka príprav a účasti v Povstaní zo strany sovietskych občanov, predovšetkým niektorých osôb a skupín, ktoré boli posielané po línii NKVD, NKGB a Hlavnej výzvednej centrály (Glavnoje rozvedovatel'noje upravlenie) Červenej armády. Málo sa vie o konkrétnych úlohách, najmä politicko-ideologického charakteru, ktoré dostávali osoby prepravované na Slovensko Hlavným štábom partizánskeho hnutia. Zrejme by mohli byť spresnené údaje o dodávkach vojenských nákladov na povstalecké územie zo Sovietskeho zväzu, keďže, ako je známe, povstalci ich pokladali za nedostatočné. Je potrebné zdôrazniť, že všetky otázky týkajúce sa postoja ZSSR k SNP je potrebné vnímať v širšom medzinárodnom kontexte so zreteľom na situáciu vo vnútri antihitlerovskej koalície a sovietsko-československých vzťahov, spečatených decembrovou dohodou z roku 1943 a, presnejšie, vzťahy sovietskeho vedenia k emigrantskej československej vláde a osobne k Benešovi. Dôležitý je aj zreteľ sovietskej politickej stratégie ku krajinám strednej a juhovýchodnej Európy.

Materiály APRF uložené vo Fonde tematických dokumentov, došlých na Politbyro ÚV VKS(b) z NKGB, NKZV, Generálneho štábu Červenej armády a ďalších štátnych a stranických orgánov, vyjasňujú rad detailov v rámci príprav a priebehu Povstania. To sa vcelku týka sovietskej politiky vo vzťahu k Slovensku, napomáhaniu v rozvoji partizánskeho hnutia, ustanovenia koordinácie Červenej armády s povstaleckými silami, možnosti poskytnutia materiálnej pomoci Povstaniu zo strany ZSSR. Dokumenty zväčšia adresované na meno J. V. Stalina sú zaujímavé ešte aj z toho dôvodu, že konštatujú nasledujúce skutočnosti: po prvé, sovietske najvyššie politické a vojenské vedenie neustále mapovalo udalosti viažuce sa k Slovensku; po druhé, na stôl Stalina sa predkladali aj materiály majúce na prvý pohľad parciálny charakter; po tretie, bez Stalinovho súhlasu sa neriešila ani jedna otázka, hoci aj tá najmenšia. „Prosím o Vaše pokyny“ stálo na konci všetkých sprievodných listov k dokumentom. Bohužiaľ, tieto (v súčasnosti už publikované) dokumenty neponúkajú možnosť sledovať reakciu Stalina na kladené mu otázky alebo predložené mu dokumenty. Je celkom možné, že sa pokyny vydávali buď ústne alebo telefonicky.

Z dokumentov adresovaných Stalinovi (dovedna 22) sa viaceré týkajú obdobia príprav Povstania a odzrkadľujú hlavne pozície a hodnotenia predstaviteľov sovietskeho vojenského velenia a národného komisára štátnej bezpečnosti. Menovite boli dokumenty podpísané splnomocnencom Sovietsu národných komisárov ZSSR (sovietskej vlády) vo veci zahraničných vojenských formácií na území ZSSR komisárom štátnej bezpečnosti G. S. Žukovom, armádnym generálom A. I. Antonovom, generálplukovníkom F. I. Golikovom a inými. Do

augusta 1944 sovietska vláda síce udržiavala situáciu na Slovensku v zornom poli, avšak zvláštny význam daniu v krajine neprikladala. Postoj sa jednoznačne zmenil začiatkom augusta 1944, a to po prílete dvoch lietadiel so slovenskými vojenskými predstaviteľmi, opozične naladenými voči režimu J. Tisa, a predstaviteľmi Slovenskej národnej rady (SNR) do ZSSR. Príchodu týchto delegácií sa, zrejme, prikladal veľký význam. Dňa 5. augusta 1944 bolo o tom Stalinovi predložené hlásenie člena Vojenského soviету 4. ukrajinského frontu generálplukovníka L. Z. Mechlisa. Zvláštny záujem z hľadiska spresnenia obrazu príprav Povstania a pozície ZSSR predstavujú prepisy rokovaní náčelníka Oddielu špeciálnych úloh Generálneho štábu Červenej armády generálmajora Slavina s jedným z tajne prepravených do ZSSR predstaviteľov SNR, komunistom K. Šmidkem. Ním dovezené dokumenty boli Stalinovi predložené (v preklade do ruštiny): list slovenského ministra obrany F. Čatloša o tom ako, podľa jeho mienky, môže byť využitá celá slovenská armáda v boji proti Nemcom. Sú tu aj dokumenty podpísané prvým tajomníkom ÚV KS(b) Ukrajiny N. S. Chruščovom o pomoci Ukrajinského štábu partizánskeho hnutia vo vývoji boja za oslobodenie v Československu (presnejšie na Slovensku – pozn. V. M.), Maďarsku a Rumunsku a taktiež o podmienkach zajatia F. Čatloša. Množstvo dokumentov viažucich sa k Povstaniu a týkajúcich sa rôznych otázok sovietskej pomoci pochádza od veliteľa Československej vojenskej misie v ZSSR brigádneho generála H. Píku.

V Ústrednom archíve Federálnej bezpečnostnej služby Ruskej federácie sa zrejme tiež nachádzajú materiály, ktoré sa týkajú dejín SNP (aj keď sú momentálne bádateľom nedostupné). Autorke sa podarilo oboznámiť s jedným z troch zväzkov pod názvom „Trestné konanie bývalého hlavného veliteľa slovenskej armády Čatloša Ferdinanda“. Ako je známe, Čatloš prešiel na povstalecké územie v začiatkoch SNP, následne bol dopravený do Moskvy (bol internovaný v Butyrskej väznici) a začiatkom januára 1947 bol odovzdaný čs. orgánom. Prvý zväzok diela slovenského ministra obrany obsahuje najmä materiály zaoberajúce sa samotným Čatlošom: jeho vlastnoručné priznanie, niektoré odobraté mu dokumenty (listy, vyhlásenia, osobné dokumenty), výsluchy generála, ktoré sa konali v januári a decembri 1946.

Zväzok sa začína tromi vlastnoručnými priznaniami Čatloša, napísanými ručne fialovým atramentom údajne samotným vyšetrovaným. Avšak, pravdepodobne, text nie je originálny a je buď preložený zo slovenského jazyka alebo zredigovaný osobou ovládajúcou ruštinu, pravdepodobne vyšetrovateľom. Čatloš síce ovládal ruský jazyk ale nie až tak voľne (potvrďuje to množstvo originálnych dokumentov uložených v spise), aby dostatočne spisovne mohol písomne vykladať v ňom svoje myšlienky.

Výpovede boli datované 15., 26. a 28. septembra 1944, čiže hneď po prevoze Čatloša do Moskvy a v priebehu prvých dvoch týždňov jeho väznenia. Prvý z uvedených dokumentov (pomerne krátky) obsahuje predovšetkým Čatlošove biografické údaje, otázky viažuce sa k vojne Slovenska proti ZSSR a postojov Čatloša k Povstaniu. Pozornosť púta pre Čatloša výhodná interpretácia uvedeného materiálu, zdôraznenie momentov predstavujúcich autora ako slovenského patriota a rusofila, vynechanie momentov, ktoré by uškodili jeho imidžu, snaha predložiť svoje služby sovietskym orgánom a byť im užitočným. Vlastne – snaha sa očistiť, ospravedlniť alebo aspoň vysvetliť svoje činy je citeľná aj v nasledujúcich výpovediach, ktoré obsahujú oveľa viac podrobností a detailov. Práve tie vytvárajú nie priamočiary – čierny alebo biely – ale mnohostranný obraz Čatloša. Ku koncu vojny uvedomujúc si, že krach Nemecka je nevyhnutný a Červená armáda stojí na prahu Slovenska, sa Čatloš odhodlal ponúknuť svoje služby povstalcom a neskôr Moskve. Na druhej strane však tieto neboli prijaté, a to predovšetkým z politických dôvodov, keďže prichádzali od človeka skompromitovaného činnosťou v Tisovej vláde. Napokon aj z toho dôvodu, že to bolo v protíváhse s „kurzom“ ZSSR smerujúcim k obnoveniu Československa na čele s Be-

nešom, ktorý pokladal Čatloša za jedného zo slovenských „kvislingov“. Dielo obsahuje Čatlošove charakteristiky pripravené NKGB a Hlavnou výzvednou centrálou Generálneho štábu Červenej armády (mimochodom veľmi sa nezhodujú), verzia zajatia Čatloša (tá vyložená vo vyššie spomenutom hlásení Chruščova Stalinovi).

Druhé z vlastnoručných priznaní generála je datované 26. septembra 1944 a skladá sa z troch častí: „Všeobecná situácia“, „O slovenských veciach“ a „Moje styky pri prípravách povstania proti Nemcom“. Dňa 28. septembra 1944 poskytol Čatloš tretie v poradí „Vlastnoručné priznanie“. Tie sa otvárajú časťou s názvom „Strategický obzor“. Obsahujú úvahy o anglo-amerických bombardovaniach, nemeckej armáde, návrhu o možných vojenských operáciách proti Nemcom, vymenovanie z vojenského hľadiska dôležitých objektov pre bombardovanie atď. Hlavnou charakteristickou zvláštnosťou všetkých troch septembrových (v roku 1944) výpovedí Čatloša je snaha akoby sa ospravedlniť za svoju činnosť vojenského ministra Tisovej vlády, ukázať sa pred sovietskymi orgánmi z tej lepšej strany, predložiť svoje služby za definitívnu porážku Nemecka a oslobodenie Slovenska. Dielo obsahuje aj rôzne Čatlošove výzvy k sovietskym a československým orgánom ohľadom jeho ďalšieho osudu. Generál trval na tom, že je vojenským zajatcom, a preto nemôže byť ani väznený, ani internovaný. Argumentoval tým, že predstavitelia iných Sovietskemu zväzu znepriatelených krajín (Fínsko, Rumunsko) nie sú v Sovietskom zväze pozbavení slobody a žiadal analogický prístup.

Čatloš bol podrobený výsluchu ešte v januári a decembri roku 1946. V prvom prípade to zrejme bolo potrebné pre Norimberský proces začínajúci v novembri 1945, v druhom – pre pripravovaný proces s J. Tisom. Protokoly obidvoch výsluchov a zvlášť posledného, ako sa zdá, riadeného rukou skúseného vyšetrovateľa, svedčia o tom, že sa Čatloš poprel viaceré svoje výpovede a hodnotenia, obsiahnuté v protokoloch z vypočúvaní v rokoch 1944 – 1945.

V zväzkoch ÚAFBSRF, s ktorými sa autorka oboznámila, sú taktiež materiály ohľadom formovania československých vojenských jednotiek v ZSSR. Ide najmä o niekoľko protokolov zo zasadnutí zmiešanej sovietsko-československej komisie za účasti generála A. P. Panfilova, zodpovedného za styky s Československou vojenskou misiou v ZSSR, a náčelníka československej vojenskej misie brigádneho generála H. Píku. Nachádzajú sa tu aj niektoré údaje o dodávkach sovietskeho vojenského materiálu na povstalecké územie v jeseni 1944.

V štvrtom zväzku (z päťzväzkového diela) autorka našla zápis, že dokumenty týkajúce sa otázok oslobodzovacieho boja poľského a československého národa, sovietsko-poľských a sovietsko-československých vzťahov (1938 – 1945) boli odovzdané v rokoch 1963 – 1965 Ústrednému operatívne archívu pri Sovietske ministrov ZSSR za účelom oboznámenia sa s materiálom poľských a československých historikov. V súlade s priloženým potvrdením: „6. januára 1966 boli materiály v počte 20 snímok a 209 kusov fotokópií odovzdané náčelníkom Štátnej archívnej ústredni pri Rade ministrov ZSSR G. A. Belovom prvému radcovi veľvyslanectva Československej socialistickej republiky s. Kafkovi za účelom odovzdania Inštitútu dejín Komunistickej strany Československa.“ Pravdepodobne sa tieto materiály nachádzajú v Archíve Inštitútu dejín KSČ v Prahe. Či boli tieto zverejnené a prístupné pre výskumníkov, nie je autorke známe.

Niektoré údaje o Slovákoch – príslušníkoch tzv. poľského legiónu pod velením L. Svobodu, internovaného v ZSSR na jeseň 1939, autorka objavila ešte v 90. rokoch vo fondoch Centra ochrany historicko-dokumentačných kolekcii – v tzv. „špeciálnom archíve“, kde sa nachádzali trofejné a niektoré iné materiály. Neskôr boli odovzdané RŠVA a tam sú doteraz. História internovanej légie a jej pobyt v sovietskych lágroch je možné detailne skúmať z materiálov Hlavnej správy vo veci vojnových zajatcov a internovaných (Glavnoje upra-

vlenije po delam vojnoplennych i internirovaných – ГУПБИ) NKVD ZSSR. Uvedený prameň poskytuje možnosť ujasniť postoj sovietskych orgánov k internovaným Čechom a Slovákom, skúmať cesty a čas ich premiestnenia z jedného lágru do druhého (Jarmolincy – Opanka – Suzdaľ), skúmať nálady legionárov a podmienky ich života, presne definovať čas a evidenčnú zostavu odosielaných zo ZSSR (podľa terminológie sovietskych dobových dokumentov – „vyhostených zo ZSSR“) skupín internovaných Čechov a Slovákov a taktiež sledovať osud tých, ktorí zostali v Sovietskom zväze a tvorili jadro československej vojenskej jednotky, ktorá sa začala formovať na jeseň roku 1941.

Vedomosti o Slovensku a Slovákoch sa nachádzajú aj v Ruskom štátnom archíve sociálno-politických dejín, predovšetkým vo fonde G. Dimitrova, ktorý po zrušení Kominterny (1943) stál na čele jeho Výkonného výboru a neskôr na vytvorenom – na základe jeho formálne likvidovaných štruktúr – Oddelení medzinárodných informácií ÚV VKS(b). Ako je známe, viacerí predstavitelia KSČ sa v rokoch 2. svetovej vojny nachádzali v ZSSR, kde bolo vytvorené Zahraničné byro ÚV KSČ (moskovské vedenie KSČ). Jeho predstavitelia, zvlášť K. Gottwald, V. Kopecký, J. Šverma, tesne spolupracovali s Dimitrovom, prostredníctvom ktorého sa kontaktovali ako so sovietskymi štátnymi štruktúrami (NKVD, NKGB, NKO), tak aj s tajomníkmi ÚV VKS(b) A. Ždanovom, A. S. Ščerbaovom a sovietskymi vedúcimi činiteľmi J. V. Stalinom, V. M. Molotovom. Táto komunikácia na základe jedinej ideologickej platformy nemohla sa neodraziť na formovaní koncepcie Zahraničného byra KSČ, týkajúcej sa povojnového vývoja obnoveného Československa. Materiály fondu Dimitrova RŠASPD poskytujú možnosť pochopiť, ako sa formovala vzájomná politická línia sovietskych a československých komunistov a ako sa v rokoch 1944 – 1945 vypracovával spoločný politický algoritmus KSČ a VKS(b).

Okrem toho fond obsahuje aj materiály priamo sa vzťahujúce k Slovensku a Slovákom. Napríklad dokumenty viažuce sa k Benešovej návšteve Moskvy v roku 1943. Vtedy na moskovské vedenie KSČ vážne zaoberalo otázkami spojenými s rozvojom národno-oslobodzovacieho boja českého a slovenského národa a taktiež štruktúry obnovenej ČSR. Tieto otázky hodlali postaviť pred Beneša. Komunistami vypracovaná politická platforma (prerokovaná s Dimitrovom) bola predložená prezidentovi ako osnova na rokovanie. Projekt komunistov sa stal prvým krokom na ceste formovania ich koncepcie povojnového zriadenia ČSR. Po skoordínaní s prezidentom obsahla v podstate všetky hlavné princípy prvého povojnového vládneho programu. Dimitrov dostal (v preklade do ruštiny) aj prepisy šiestich rozhovorov Gottwalda, Švermu, Kopeckého a Slánského s Benešom, ktoré naraz poslal na NKZV ZSSR.

S Dimitrovom sa prerokovali aj návrhy Zahraničného byra KSČ o niektorých dočasných opatreniach na oslobodenom území Československa. Nad zostavou budúcej vlády ČSR komunisti začali rozmýšľať už na jeseň 1944. Práve vtedy boli nimi pripravené a Oddeleniu medzinárodných informácií ÚV VKS(b) predstavené charakteristiky členov československej exilovej vlády v Londýne, v ktorých osobitný záujem sa prisudzoval otázke postoja toho či iného činiteľa ku komunistom a ZSSR. Na základe informácií, ktoré poskytol V. Kopecký, boli vypracované charakteristiky aj na členov SNR K. Šmidkeho, L. Novomeského, G. Husáka, J. Lettricha, P. Zaťka, D. Ertla. Títo všetci boli charakterizovaní pozitívne, a to ako účastníci národno-oslobodeneckého boja na Slovensku. Kopecký pripravil rovnako informácie o členoch ÚV KSČ, zvolených na zjednocujúcom zjazde slovenských komunistov a sociálnych demokratov 17. septembra 1944 v Banskej Bystrici.

V časoch SNP Oddelenie medzinárodných informácií ÚV VKS(b) dostávalo rôznorodé informácie zo Slovenska, vrátane materiálov pripravovaných Zahraničným byrom KSČ o vývoji partizánskeho hnutia na Slovensku, priebehu Povstania, žiadostí povstalcov o pomoc zo ZSSR. Na stole u Dimitrova sa ocitli aj dva dokumenty napísané G. Husákom

(obidva v nemeckom a v preklade v ruskom jazyku) o situácii na Slovensku, náladách jeho obyvateľstva a pozíciách KSS. Prvý z nich – informácia dovezená do Moskvy K. Šmidkem v auguste 1944. Druhý – obširné hlásenie (90 strán) vypracované Husákom pre Zahraničné byro KSČ počas jeho návštevy Moskvy v januári – februári roku 1945. Vychádzajúc z Dimitrovových poznámok v texte, najviac ho zaujali miesta týkajúce sa postavenia a vplyvu KSS na Slovensku.

Sovietske orgány dostávali aj niektoré dôležité dokumenty, ktoré sa zaoberali organizáciou života na oslobodenom území Slovenska. Člen Vojenského soviету 4. ukrajinského frontu L. Z. Mechlis poslal na ÚV VKS(b) projekt nariadenia SNR o agrárnej reforme so svojím kritickým hodnotením. Následne sa s ním oboznámili Molotov, Zorin, Paňuškin (zástupca Dimitrova), Gottwald, ktorí ho rovnako zhodnotili ako mimoriadne radikálny, čo bolo oznámené Husákovi na Slovensko. Vznikali aj iné otázky, ktoré svedčia o nezhode názorov a hodnotení medzi Zahraničným byrom KSČ a KSS na niektoré momenty organizovania života na oslobodenom území Slovenska. V Gottwaldovom telegrame sa zdôrazňovalo, že všetky otázky, ktoré potrebujú súhlas s orgánmi Červenej armády, má SNR riešiť prostredníctvom československého vládneho delegáta. Popritom SNR sa mala obracať len s takými prosbami a žiadosťami, ktoré nepoškodia Červenú armádu a neporušia záujmy ďalšieho vedenia vojny. V Gottwaldovom telegrame bola načrtnutá aj otázka o zatknutiach a uväznení rôznych osôb zo Slovenska, ktoré, podľa neho, boli v kompetencii SNR a žiadal individuálny prístup ku každému konkrétnemu prípadu. Bola nastolená aj téma riešenia ukrajinskej otázky na území východného Slovenska s poukazovaním na to, že pripojenie ukrajinským obyvateľstvom osídlených okresov Slovenska k Zakarpatskej Ukrajine nie je aktuálne.

V súvislosti s druhou Benešovou návštevou Moskvy (v čase vojny) Zahraničné byro KSČ predstavilo Dimitrovovi projekt organizácie a štruktúry vlády Národného frontu Čechov a Slovákov. Medzi 20 navrhnutými kandidátmi sa v čase vojny 8 nachádzalo v Londýne, 6 v ZSSR a 6 na Slovensku. Boli pripravené aj charakteristiky nekomunistických ministrov, vrátane V. Šrobára, J. Ursínyho a J. Lettricha.

V sprievodnom liste k programovému projektu Gottwald napísal, že pri jeho prerokovaní budú najviac spornými otázky Slovenska, Zakarpatskej Ukrajiny a potrestania previnilcov a kolaborantov. Zo záznamov Dimitrova vyplýva, že aj Gottwaldov list a aj projekt programu bol postúpený Stalinovi. Projekt dostal aj Molotov. Komunistami vypracovaná platforma sa stala základom Košického vládneho programu. Štruktúra a personálna zostava vlády boli prijaté v tej podobe, ako ju navrhli komunisti. Z 25 členov novej vlády boli 7 komunisti (vrátane slovenských), 3 sociálni demokrati, 3 českí socialisti, 4 slovenskí demokrati a 3 za národnú (katolícku) stranu. Z národnostného pohľadu išlo o 16 Čechov a 9 Slovákov.

Na záver je potrebné ešte raz zdôrazniť, že sa autorka oboznámila len s časťou dokumentov piatich ruských archívov. Okrem uvedených archívov, sa materiály o Slovensku a Slovákoch z obdobia 2. svetovej vojny ešte nachádzajú v RŠVA, ŠARF a ďalších ruských rezortných archívoch.

(Z ruštiny preložil Michal Šmigel)